

شاهنامه نگاری

نگاره‌های شاهنامه قوام‌الدین حسن ۷۴۱ هـ.ق

تألیف:

دکتر ادهم ضرغام

دانشیار پردیس هنرهای زیبا - دانشگاه تهران

دکتر مینا صدوری

(استادیار پردیس هنرهای زیبا - دانشگاه تهران)

نازنین ناصحی مفرح

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

سرشناسه	: ضرغام، ادهم، ۱۳۳۷
عنوان و نام پدیدآور	: شاهنامه نگاری: نگاره‌های قوم‌الدین حسن ۷۴۱ هـ. ق / مؤلفین: ادهم ضرغام، مینا صدری، نازنین نجد مفرح
مشخصات نشر	: تهران، آرون، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهری	: ۱۴۲ ص
شابک	: ۸ - ۶۸۷ - ۳۳۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
موضوع	: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹-۴۱۶ ق، شاهنامه - نقاشی‌ها، مینیاتورها
موضوع	: Ferdowsi, Abolqasem, Shahnameh - Paintings, Miniatures
موضوع	: نقاشی‌های ایرانی، مینیاتور ایرانی، قرن ۸ ق.
موضوع	: Paintings Iranian - Miniatures Iranian - 14 th century
شناسه افزوده	: صدری، مینا، ۱۳۴۸
شناسه افزوده	: نجد مفرح، نازنین، ۱۳۶۷
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۱ ص ۴ / ND ۲۳۹۹
رده‌بندی دیوبی	: ۷۰۹۵۵ / ۱۴۵
شماره کتابخانه ملی	: ۵۵۹۵۳۹۷

انتشارات آرون

شاهنامه نگاری

نگاره‌های شاهنامه قوام‌الدین حسن ۷۴۱ هـ. ق.

مؤلفین: ادهم ضرغام، مینا صدری، نازنین نجد مفرح

ناشر: انتشارات آرون

چاپ اول: ۱۳۹۸

چاپ صدف: ۱۰۰۰ نسخه

۲۹۰۰۰ تومان

نشانی: میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان وحید نظری

نرسیده به خیابان منیری جاوید، پلاک ۱۰۵، واحد ۳ تلفن: ۵۱ - ۶۶۹۶۲۸۵۰

وبسایت: www.Arannashr.ir

ایمیل: Arannashr@yahoo.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

مقدمه..... ۵

فصل اول

شیراز، بنیاد شیراز، آل اینجو قرن ۸ هـ.ق

۱. ۱. مختصری از شیراز دوران اسلامی..... ۱۲
۱. ۲. آل اینجو..... ۱۵
۱. ۳. ابواسحاق اینجو و قوام‌الدین حسن وزیر..... ۱۷
۱. ۴. مکتب نگارگری شیراز..... ۱۹
۱. ۵. فردوسی و شاهنامه..... ۲۲
۱. ۶. شاهنامه قوام‌الدین حسن..... ۲۴

فصل دوم

معرفی و شرح نگاره‌ها

- ویژگی‌های کلی نگاره‌ها..... ۱۳۸
- فهرست منابع و مآخذ..... ۱۴۱
- فهرست مآخذ تصاویر نگاره‌ها..... ۱۴۲

مقدمه

مقارن آرون هفتم و هشتم ه.ق کشور ایران، شاهد یکی از بی‌رحمانه‌ترین فجایع و کشتارها در طول تاریخ پر فراز و نشیب خود بوده است. کشوری آباد با تمدنی پر فراز تاریخ آن روزگار، ثروت انبوه ایرانیان شاید از عواملی بود که قوم مغول را ترغیب به حمله به ایران کرد. در این میان شیراز و مکتب هنری آن از دیدگاه و تیررس حملات مغولان در امارت ماند. حاکمان اینجو که خود ادیب و ادب‌پرور بودند بر خطه فارس بساط حکمرانی گسرنده و در حمایت از انواع هنر شهره خاص و عام بودند و در جهت مقابله با نفوذ و تسلط خطه آداب و رسوم و فرهنگ بیگانه خود را سخت استوار نشان می‌دادند.

فرآیند ایستادگی در مقابل فرهنگ‌های بیگانه غیر ایرانی اما شیوه دیگرگونه‌ای به خود گرفت. امیران و بزرگان خاندان‌های شیراز در این دوره سعی داشتند تا تاریخ و تمدن ایرانیان کهن را احیا و فرهنگ قدیم و تمدن ستیزان و برآمده از زندگی آن‌ها را همچون سدی در برابر نفوذ بیگانگان قرار دهند. حاصل فرایند مزبور در رهگذر این مواریث عظیم فرهنگی تولد "شاهنامه‌های ۷۳۱، ۷۳۳ و ۵۳ ه.ق"، به‌ریزه "شاهنامه قوام‌الدین حسن" به سال ۷۴۱ ه.ق می‌باشد. این شاهنامه در سال ۷۴۱ ه.ق به سفارش قوام‌الدین حسن - وزیر آل اینجو- در شیراز اجرا شده است. این نسخه در سال ۱۹۱۹م / ۱۲۹۸ ه.ش از ایران خارج و توسط یک دلال هنری اوراق شد و ورق‌هایش در آمریکا و اروپا به فروش رسید. شاهنامه قوام‌الدین حسن، ۳۲۵ برگ دارد و ۱۰۴ نگاره و تذهیب باقی مانده از آن به صورت پراکنده در موزه‌ها و مجموعه‌های مختلف نگهداری می‌شوند.

در ابتدا نگاره‌های نسخه مذکور از مجموعه‌های هنری در کشورهای مختلف گردآوری شده و سپس به معرفی آن‌ها پرداخته می‌شود. در بدو شروع به پژوهش و جمع‌آوری مطالب مشکلات و کاستی‌هایی پیوسته همراه تحقیق بوده که تا مراحل پایانی دوره تکمیل آن زمان زیادی از پژوهشگر و تیم همراه را به خود اختصاص داده است.

بدیهی است پراکندگی و استقرار هریک از نگاره‌ها و عناصر مربوط که بنیان تحقیق بر وجود آنها استوار است و همچنین عدم اطلاع از محل نگهداری آن‌ها شاید اصلی‌ترین مشکل در ساختمان این شاکله باشد. مکاتبات مکرر تا اخذ پاسخ‌های در خور و دریافت مطالب مربوط از مراکز نگهدارنده نگاره‌ها جملگی با صرف زمان زیاد و با سختی همراه بود که همه و همه به منزله خشت-خشت این ساختمان نه چندان محکم می‌باشد که بیم تزلزل و قیو را پیوسته درگیر خود داشته است. همچنین به دلیل صدمه و آسیبی که با توجه به گذشت زمان به پیکره تعدادی از نگاره‌ها وارد شده و یا تصاویر نا واضحی که بعضی موزه‌ها از آثار ارائه و یا در اختیار قرار دادند، برخی از این تصاویر از کیفیت مطلوب برخوردار نیستند که بررسی آن‌ها را با مشکل مواجه می‌کند. تعدادی از تصاویر نگاره‌ها نیز از عرف موزه‌ها یا مجموعه‌های نگهدارنده آنها به نمایش گذاشته نشده و تنها نام و انتساب آنها در این نسخه از شاهنامه عنوان شده بود. امید است در تحقیقات آتی نگارنده که مستلزم گذشت زمان و همکاری بیشتر و بهتر موزه‌ها و مراکز در ارائه نگاره‌های نسخه مذکور و دادن اطلاعات کافی است، این موانع مرتفع گردند.

ماحصل این تحقیق و پژوهش، در مجموعه پیش رو و در قالب درج‌شده به سامان رسیده است.

در فصل اول به کلیاتی درباره تاریخ شیراز از روزگار باستان تا دوران آل اینجو در قرن ۸ ه.ق و همچنین مکتب نگارگری شیراز و مشخصات شاهنامه قوام الدین حسن پرداخته شده است، چرا که تحولات و مکاتب نگارگری و مبانی زیبایی‌شناسی آن تا حدود زیادی انعکاس شرایط اقلیمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی معاصر خود می‌باشد. از این رو در این فصل ابتدا تاریخچه‌ای از شهر شیراز و پیدایش این سرزمین آورده شده است. در ادامه به تحولاتی که در عرصه‌های اقلیمی، فرهنگی،

سیاسی، اجتماعی ایران بعد از حمله اعراب به ایران بوجود آمد، اشاره شده است. شیراز از این زمان به بعد خاستگاه بسیاری از حکومت‌ها و دولت‌های اسلامی بوده است. بیشتر این حکمرانان بعد از حمله به جنوب ایران و فتح شیراز تحت تاثیر فرهنگ و هنر این شهر قرار گرفته و گرایش‌های ادب و هنرپروری و هنردوستی یافتند. حکمرانانی چون صفاریان، سامانیان، آل بویه، سلجوقیان و اتابکان فارس همگی از حامیان علم و ادب و هنر بوده و در آبادانی این شهر و رونق دانش و فرهنگ و هنر ایران همت گماشتند. در این مسیر یکی از اقدامات جدی حاکمان زنده نگه داشتن روحیه حماسی و دلیری در عین پاکی و نیکی بوده است. لذا سفارش به نسخه‌پردازی از شاهنامه و مصور کردن آن از جمله اقدامات اقلیمی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و ادبی به شمار می‌آید که شاهنامه قوام‌الدین از جمله نسخه‌های مهم در این راستا می‌باشد.

قسمت دیگری از این فصل مربوط به آل اینجو و تاریخ پیدایش این دولت می‌باشد. در این بخش به تاریخ و سرگذشت این قوم از زمان محمود شاه - اولین حاکم اینجو - در شیراز تا ابواسحاق که آخرین حکمران آل اینجو می‌باشد، پرداخته شده است. سلاطینی که در این مدت بر شیراز حکومت می‌کردند به منظور مقابله با نفوذ قوم مهاجم مغول، به سنن باستانی ایران، جوع کردند. حمایت حاکمان فرهنگ پروری چون ابواسحاق اینجو و وزیر هنر دوستش قوام‌الدین حسن از این رویکرد فرهنگی و هنری، نقش مهمی در شکل‌گیری مکتب «شیراز» ایفا کرد. به همین دلیل قسمت نهایی این بخش به تعریف مختصری از زندگی و خصوصیات این دو شخصیت اختصاص یافته است.

این فصل همچنین شامل توضیحاتی درباره مکتب نگارگری «شیراز» و سنت تصویرسازی «شاهنامه» می‌باشد. در این قسمت پیدایش مکتب نگارگری «شیراز» و نقش حامیان در شکل‌گیری آن و نیز معرفی برخی نسخه‌های تصویری این دوره ارائه شده است.

در آخر نیز کلیاتی درباره «فردوسی» و اثر ملی او - «شاهنامه» - آمده است. با توجه به این که موضوع اصلی این تحقیق بررسی یک نسخه از «شاهنامه فردوسی»

می‌باشد، ضروری است که اطلاعاتی درباره سراینده آن یعنی «حکیم ابوالقاسم فردوسی» و دوران او ارائه داده شود.

فصل دوم نیز به معرفی نگاره‌های این شاهنامه اختصاص یافته است. با توجه به اینکه تنظیم و ترتیب نگاره‌ها بر اساس داستان‌های اشعار شاهنامه است لذا دسترسی به اشعار این نگاره‌ها از ضروریات این تحقیق می‌باشد. اما ابعاد کوچک نگاره‌ها و قدیمی بودن این «شاهنامه» و همچنین کیفیت نه چندان مطلوبی که بعضی از مجموعه‌ها و موزه‌ها از این تصاویر ارائه داده‌اند، خوانش این اشعار را با مشکل و سختی مواجه کرده است. به همین دلیل در این بخش ابتدا سعی شده تا اشعاری که در کنار نگاره‌ها نوشته شده با توجه به کتاب اصلی شاهنامه و تطبیق این اشعار با یکدیگر مجدداً مورد بازخوانی قرار گیرد. سپس با توجه به اشعار بدست آمده، اوراق نگارگری شده این نسخه سابق روال داستانی و ترتیب «شاهنامه» تنظیم شدند. در این قسمت داستان هر برگ به صورت خلاصه و در حد نیاز به همراه بخشی از اشعار، در کنار نگاره‌ای که برای آن به تصویر درآمده، آورده شده است. همچنین در کنار هر نگاره نیز مختصری از شرح آن تصویر ارائه شده است.

هدف از تدوین و گردآوری «شاهنامه قوام‌الدین حسن» ایجاد یک سامانه فرهنگی و هنری مرجع و آشنایی با بخشی از دست‌نویس‌های تاریخی و فرهنگی ماندگار است. این جستار در راستای دسترسی پژوهشگران و مورخان هنری و درواقع استناد به بخشی از فرهنگ و هنر سترگ ایرانیان در پرتو تاریخ انجام می‌شود و در جهت بازخوانی نسل حاضر و دوستداران هنر این سرزمین فرهنگی و تمدن‌ساز از هنر نگارگری می‌باشد.

در این جا بیان نکاتی درباره خوانش نگاره‌ها ضروری است.

تصاویر این «شاهنامه» به چهار گروه دسته‌بندی شده‌اند که فقط گروه «ب» در متن کتاب بررسی شده و گروه‌های دیگر نگاره‌ها در ضمیمه آورده شده است. گروه الف: «از شماره ۱ تا ۴» شامل تصاویری می‌باشد که به احتمال زیاد مربوط به ابتدای شاهنامه می‌باشند.

گروه ب: «از شماره ۵ تا ۸۰» شامل نگاره‌هایی است که نسبت به دیگر تصاویر از کیفیت بالاتری برخوردار هستند و لذا بطور کامل بررسی شده‌اند. این نگاره‌ها با توجه به اشعار شاهنامه و به ترتیب داستان آن‌ها تنظیم شده‌اند.

گروه ج: «از شماره ۸۱ تا ۹۱» شامل تصاویری است که اطلاعات کافی از آن‌ها برای بررسی در اختیار نگارنده وجود نداشت. همچنین به دلیل کیفیت نامناسب بعضی از نگاره‌ها که ناشی از صدمه و آسیبی است که با توجه به گذشت زمان به آنها وارد شده و یا تصاویر نا واضحی که برخی از موزه‌ها از این آثار ارائه دادند، خوانش اشعار آن‌ها به سختی و گاه غیرممکن بود.

گروه د: «از شماره ۹۲ تا ۱۲۲» شامل تصاویری است که تنها نام نگاره و محل نگهداری آن‌ها دست آمده و موزه یا مجموعه نگهدارنده آن، تصویر نگاره را به نمایش نگذاشته است. ترتیب نگاره‌های این بخش براساس «شاهنامه» نمی‌باشد. اشعاری که در قسمت شرح و توصیف نگاره‌ها آمده، از متن همان برگ نگاره استخراج شده است.

جان کلام اینکه هرچه از تصویر و کتب و نانوشت و نادیده باشد پر واضح است که بر عهده مسئولیت راقم بوده و رهنمودی همکاران و پژوهشگران عزیز در این وادی بسیار راهگشا خواهد بود.